

Е. Коновалець

та

Осередньо-Східні Землі

I.

Провідник приходиться не як диктатор, а як усіма жаданий керманіч, як людина, від якої жадається розв'язки епохальної проблеми. На Вождя пристрасно чекають як на вразника відчужених, але не сформованих стремління, як на реалізатора вимріяних цілей, що їх осягнення можливе лише під проводом великої людини.

Таким Вождем був Євген Коновалець. Олег Ольжич про нього сказав: «Був це Вождь Богом даний і правдивий, що в дові чорній і похмурій орлом ширяв під облаки і націю, подолану й закуту, вмів ушиковувати в завзяті когорти до походу і боротьби... В тому, як Євген Коновалець умів завжди схопити суть доби, знайти її розв'язку і зробити свої рішення, лежить істота його вождівства. Людина надзвичайної чуйности, певности себе, ініціативи та великого стилю.

«Бліда, середньої постави людина з веселими, іронічно приплющеними очима, важким підборіддям і стиснутими спопелілими устами знає, що досить одного її слова, щоб вибухнули петарди, залунали з рук юнаків револьверові стріли і впали помазані, достойні голови чужинецьких міністрів. Воля і певність володаря б'є з її рухів».

«Дивне життя людини, що загрожує зразу кільком державам і за якою полне поліція решти світу».

«Небезпека і ризико, вічний неспокій... Париж—Відень—Льозанна, ніде сталого місця осідку. Вічна тривога для дружини, рання життєва правда для сина».

«Готелі, каварні, парки, зустрічі з ближчими співробітниками, провідниками країв і теренів, зв'язковими і кур'єрами. Конференції в окремих справах з одним, другим, третім складом учасників».

«Органи, що виходять під окупацією й за океаном. Три пресові служби з кількома бюро. Побачення з чужинцями, завжди уважними, дуже цікавими і ще більше обережними».

«Часом товариство пари друзів — найближчих співробітників, що їх Вождь добрав собі за довгі роки спільної боротьби і небезпеки. Та все це не відбивається на молодечо бадьорій постаті полковника. Веселі вогники світяться в його очах, всю особу огортає неповторний чар великої індивідуальности. По двох-трьох словах співрозмовець — моло-

да людина з краю, чи ветеран визвольної війни з закордону — чує, що стоїть перед Вождем, володарем з ласки Божої, і готовий для нього на все».

Так характеризував Є. Коновальця О. Ольжич. Ольжич був його найближчим співробітником і тому міг схопити в образі великого полковника суттєве, міг дати також яскраве безпосереднє враження.

Але може Ольжич був надто суб'єктивним в оцінці Є. Коновальця? Може він занадто стояв ув орбіті впливу свого провідника і тому перебільшував його значенність для українства? Для об'єктивности візьмемо ще оцінку, дану Є. Коновальцеві його противниками, редакцією «Діла» на сторінках своєї газети: «не підлягає ніякому сумнівові, що це була індивідуальність, яку кожний відразу відчував, хто тільки з ним стрінувся та його пізнав. індивідуальність непересічної мірки, саме така, яка здібна до великих діл і великої трагедії».

Вже в середині 1919 року був настільки визначною індивідуальністю, що дав можливість тоді ж таки ген. Капустянському у книзі «Похід Українських Армій на Київ—Одесу» вбачати в ньому передусім політика, дипломата, а потім уже військовика. Як політик, був великим принципіялістом. Ні в чому ніколи не відходив від засад самостійности і соборности. Створив навколо себе атмосферу культу чистоти і незаплямлености безкомпромісової визвольницької ідеї. Ніколи не йшов ні на які коншахти з історичними ворогами України. Ніколи нікому не давав змоги використати українські націоналістичні сили як сліпе знаряддя в своїх руках.

В пертрактаціях з чужинними чинниками завжди виявляв себе спритним політичним грачем.

В кожній політичній ситуації умів вирвати на міжнародньому полі максимум можливого для забезпечення незалежницької лінії українського націоналізму. Сьогодні вже можна сказати голосно про те, що дуже близькі стосунки були в Є. Коновальця з урядовими чинниками маленької Литви. Коновалець зумів переконати її державних мужів, що український визвольний рух є фактором незміренно позитивним для литовського народу. Це дало змогу Коновальцеві під покровом литовських інституцій, литовських документів легалізувати і охоро-

няти ряд речей цілком нелегальних. І так було не лише з Литвою. «Не було і нема серед українців людини, — писало «Діло» по смерті Коновальця, — яка стільки знала б про куліси міжнародної політики, що знав Євген Коновалець, якого імені ніхто не стрічав ніколи в європейській пресі, та який від літ провадив на чужині життя змовника».

Як представник недержавної нації, не міг виявити Коновалець вповні свого політичного хисту на полі міжнародної гри. Зате у внутрішньо-політичній українській дійсності оформив він політичний рух, який поклав яскраву печать на цілу епоху визвольних змагань і який, перетривавши всі лихоліття, під кермою провідника-наступника прокладав нові шляхи визвольної боротьби на всіх обширах земної кулі, де є українські люди.

Був Коновалець втіленням енергії, мудро спрямовуваної в належне русло. Вітальна сила, велика снага пробивалася в кожному його русі. В одній із приватніх розмов Ольжич характеризував його як тигра, завжди готового до стрибка...

Але рішучість, темпераментність у нього сполучалися з витримкою, холонокровністю, умінням маневрувати.

Йому властивий був хист тактика, бо він, як висловився один із його друзів, «умів оминати підводні скелі, знав, коли треба не дочути і примкнути око. Таким способом рятував він багато справ, легко виходив зі скрутних ситуацій, обеззброював противника чи вибивав йому ґрунт з під ніг. А до подібних вправ кожна політична арена, особливо підпілля, дає велике поле попису».

Але був він також стратегом. Схоплював перспективу подій. В той похмурий час, коли відгрімилі бої збройного повстання нації, коли у всіх від знесли і розпачу руки опускалися, збагнув він конечну потребу непереривної тягlosti визвольних змагань, які яскравами чинами засвідчували б перед світом тривання українського визвольного бою. І тому став організатором УВО.

За кілька років УВО створила гордий міт кривавого змагу, героїчних чинів бойовика. Але прозріливе око Коновальця дивилося вперед і бачило наростання нових завдань в розгортанні руху як великої духової перебудови на засадах нового великого світогляду. Коновалець побачив конечність цієї перебудови; владно поставив і зреалізував концепцію ОУН, підпільної організації, що мала завдання підготувати увесь український нарід до революційного бою, організації, що не легковажить ні одною ділянкою визвольного змагу — ні духово-перебудовною, ні підпільно-дипломатичною, ні військово-підготовчою.

В буденнім житті Коновалець умів носити на обличчі маску, що замикала перед цікавим оком його внутрішнє «Я». Одначе кризь позірну буденність проривалася все та-

ки і в його зовнішнім вигляді його великість. Мені довелося якось переглядати в одному приватному архіві довгу низку різноманітних світлин полковника. Придивляючись до кращих з них, я був вражений. Я відчув зосередженість тужливого погляду цієї великої людини. Вираз обличчя відбиває ту сконцентрованість на позабуденному, той транс, в якому людина несе на собі печать туги по ідеалові. І я тоді зрозумів влучність одного місця в нарисі про нього:

«Ти йдеш шляхом твого героїського призначення непохитно й незламно, без ваги й без спочинку, мучений тим вогнем вічного революціонера в тобі, отим, тільки тобі питомим, страдницьким неспокоєм, що вражає нас у твоєму страдницькому обличчі іноді, мов скатований мукою вид Христа... Бо це ж на твоїх плечах мали ваготити переважкі спадщини Переяслава і Полтави, і на твої плечі впали й крицеві скрижалі Шевченкового заповіту».

II.

Колись, як вмер Богдан-Зиновій Хмельницький, в суботівській церкві, в присутності великих мас народу, перед портретом гетьмана старий його секретар Самійло Горка промовляв:

«Милостиві панове полковники і вся старшино зо всім Військом Запорозьким і вся Річ Посполита Українська! Прийшлося нам тепер по веселих прошлих часах, сумних слухати тренів і рясними сльозами обливатись, коли гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воїстину від Бога нам даного Вождя, через смерть неблаганну скошеного, ось на катафалку смертнім оглядаємо і останні послуги йому віддаємо... До Тебе, зі скромною моєю любов'ю звертаюсь, милий наш Воже! Древний Руський Одоначере, славний Скандербергу, гетьмане Славного всього Війська Запорозького і цілої козако-руської України, Хмельницький Богдане! До тебе говорю, тепер між чотирма дошками окутаного і мовчазного, а якого мови перед тим і ордонансу сто тисяч нас слухало і на кожний знак Твій готовими ставало. Чому так скоро став Ти мовчазним Гапократом? Беручи приклад із німого Аттіса, промов до нас, братів своїх, як він, хоч одно слово, і научи нас, як маємо ми без Тебе жити і поступати з сучасними друзями і ворогами нашими. Бо ж той німий Аттіс короля, свого батька, од смерті з рук його власного жовніра словом своїм перестеріг. А Ти ж, доброї будши мови, скажи і дай нам пересторогу, аби ми не були завойовані і побиті ворогами нашими».

Аби не були завойовані і побиті ворогами нашими... Нині ми побиті і завойовані. І лише великі заповіді вождів наших, духових провідників і геніїв організованости, можуть зцементувати наші лави і дати нам століттями виборювану свободу.

Діяльність полковника Коновальця, його шукання, здобутки, його методи революційної праці, напрямні його думання й політики, якщо ми їх глибоко пізнаємо, багато дадуть нам до того, щоб раз назавжди вирватися з лабет важкого поневолення.

В діяльності полковника багато є невисвітленого, але значучого і актуального. До таких мало висвітлених, не досить наголошених сторін його діяльності належить вникання його в проблематику революційної боротьби на Осередньо-Східніх Українських Землях. Саме цій темі — Коновалець і Східні Українські Землі — хочу я присвятити основну увагу.

Імперіялістична війна 1914—17 р. зіткнула дві вітки українського народу, що більше століття були розмежовані кордоном. Чимало галицьких Січових Стрільців, молодих юнаків опинилися в російському полоні. Вони, що знали про Наддніпрянщину лише з книжок, побачили її реально. Вони проміряли її власними ногами. Вони, що звикли до маленьких галицьких масштабів, відчули раптом у грудях гордість синів великої, багатої, молоком текучої країни. Російський полон багатьох заторкнув глибше, спричинився до духового перевороту, до органічного яскравого усвідомлення свого всеукраїнства. Наддніпрянщина зі своєю складною проблематикою захопила в свій вир січове стрілецтво, примусила його жити прискіпшеним пульсом революційної доби і пізнати український нарід в найбільш напружений період його життя. Серед тих, що найглибше вчувалися в наддніпрянську дійсність, був Коновалець і його найближчі товариші, стрілецькі старшини. Буремні роки революції — це той період, коли молоді Коновалець, Мельник, Сушко з властивою їм скромністю не хочуть виходити на поле ширшої діяльності поза формацію січових стрільців, хоч життя само ставить їх на відповідальні становища.

Не підлягає ніякому сумніву, що формація Січових Стрільців була одною з основних опорних сил української національної революції. Це була, безперечно, найдисциплінованіша частина в тодішній українській армії. В свосму патріотизмі і жертвенності вона стояла нарівні з найкращими наддніпрянськими частинами. Трудно уявити собі, наскільки катастрофічніше стояла б справа національної революції, якби не було Січових Стрільців.

А сформуватися як міцна військова сила змогло стрілецтво завдяки великому організаторському хистові старшинства, а насамперед Коновальця, який сміливо відкинув усі пересуди «революційної демократичності» в армії, виборності командантів, мітинговости, а натомість запровадив суворе підпорядкування, культ авторитету старшин, товарицькість у відносинах між командуван-

ням і рядовиками, постійну політичну вихову вояків.

Перетворення стрілецтва на опорну силу української революції призвело до того, що Коновалець відограс помітну ролу в революційнім політичнім житті. І в його діях відчувається вже тоді майстерність видатного тактика, що практичні кроки в політиці вмів підпорядкувати цілевим завданням. Основою його тактики на протязі 1917—20 р. р. було — охорона національної суверенности революції. Українська революція, в процесі якої нація себе відроджує, повинна розгортатися в усіх площинах — державно-творчій, соціальної, духово-культурній — незалежно від чужинних чинників; українська революція повинна виявити творчі сили і творчий розмах нації у повній відповідності з її власною природою. Тому, коли у квітні 1918 р. німецькі окупаційні чинники, спираючись на російську білогвардійщину, готують повалення Центральної Ради, Коновалець з Січовими Стрільцями беззастережно стас на захист українського парламенту. Залізні когорти Січових Стрільців замикають чотирикутник навколо будинку Центр. Ради, охороняючи її недоторканість, і коли загони білогвардійців наближаються до будинку, Січові Стрільці відкривають вогонь по ворогові. І тільки повна дезорієнтація, розгубленість Центральної Ради привели зрештою до того, що боротьба стала безвилядною. Січові Стрільці складають зброю тільки тоді, коли сама Центральна Рада в особі найчільніших діячів відмовилася від будь-якого наміру, відстоювати свою владу.

Не можучи погодитися з тим, що в розв'язання внутрішньо-українських справ втрутилися чужинні німецькі й російські сили, Коновалець в імені стрілецтва відмовляється служити новому урядові, і Січові Стрільці складають зброю.

Минають місяці... Російський елемент звиває міцні кубельця коло гетьманського уряду. Українське громадянство, що в момент перевороту масово відвернулося від гетьмана, тепер уже, боячись, що російська реакція задушить цілком національні і соціальної здобутки революції, іде на співпрацю з гетьманатом, намагаючись вибити російщину з її нових позицій, стараючися надати новому урядові характер влади української.

Особливо трагічний стан в армії. Німці забороняють провадити бранку до кадрів української армії, тоді як різні російські «добровольческие отряди» під командою всіляких Долгоруких, Кіріпчичових виростають на Україні, мов гриби по дощі. В таких обставинах для Січових Стрільців знову постає конечність перейти на становище збройної сили, щоб самим фактом існування такого солідного військового з'єднання в столиці сприяти українському курсові уряду. Але білогвардійський елемент розуміє всю не-

безпеку від перебування Січових Стрільців у Києві і осягус того, що найкращу українську військову частину розміщують на постій за межами Кисва. Хмари згущуються над українським обрієм... Шаліють на селах карні експедиції. Зростає ворожнеча в масах перед соціальною реакцією, що її запроваджують панове Лизогуби і Палтови. Губиться надія на перемогу українського курсу в уряді. Український Національний Союз переключасться на підготову повстання. Все гуртується навколо Петлюри. Але правотою рукою стас йому молодий екзальтичний, але й холоднокрівно-послідовний Євген Коновалець. Він розуміє всю глибину моральної відповідальності перед історією за виступ проти свого українського гетьмана. І тому всіх зусиль докладас він, щоб усунути катастрофу, щоб паралізувати навколо гетьмана загрозливі московські впливи і соціальну реакцію. Зі свого боку, білогвардійщина добивасться спрямовання Корпусу Січових Стрільців далі від центру подій, у глибoku провінцію. Проголошення гетьманом універсалу про федерацію з Росією є останньою краплею, що переполює чашу терпіння. Для Коновальця не може бути альтернативи: вірність гетьманові чи самостійність України. Він без вагання обирає останнє. Разом з полковником А. Мельником стас він на чолі грізної вогненної потопа всенароднього повстання, і 14 грудня Корпус Січових Стрільців займає Київ.

В роках революції Україна подібна була до розбурханого моря, опанованого дикою стихією; збунтовані пристрасті, розперезана анархія, повна руйнація державного апарату — такою була дійсність. В цей час січове стрілецтво було тим єдиним українським середовищем, в якому діяв прекрасно налагоджений військово-адміністративний апарат. І це було дошкою спасіння для Директорії. Не спроможна налагодити державних адміністративних органів, Директорія перекладас на командно-адміністративну систему січового стрілецтва найрізноманітніші адміністративні завдання, найвідповідальнішими державно-політичними заходами починаючи і ординарними поліцейними функціями кінчаючи. Січове стрілецтво було може єдиною ланкою в тодішнім житті, яка вносила струнку організованість, тверду дисципліну, систематичність в процес української революції.

Демократична прекраснодошність українських урядових чинників допровадила до того, що московські большевицькі елементи, використовуючи демократичні свободи, влазили скрізь, куди хотіли.

Їхня провокаційна преса, мітинги, демонстрації підривали молодий організм Української держави зсередини в той час, коли вже московські інтервенціоналістські сили, вогнем і мечем нищачи все українське, сунули в напрямку на Київ. В цих умовах Ко-

новалець як командир Корпусу Січових Стрільців і командант Кисва, всупереч шаленому опорів наших ультрадемократів, запровадив політику твердої руки.

Київське Центральне Бюро Професійних Спілок було центром большевицької шпїонажі і пропаганди. Січові Стрільці провадять там трус, знаходять маси большевицької літератури, брошур, відозв. Все це було спалене.

І хоч преса шалено цькує за це Січових Стрільців, одначе це їх не спинає, і вони за кілька днів знов провадять трус у Центр. Бюро Профсоюзів і знов знаходять безліч свіжих доказів використання цієї легальної установи для большевицької роботи.

Про цей період діяльності Січових Стрільців Коновалець зазначає в таких словах:

«Кажучи про атмосферу та реальні умовини, серед яких знаходилася команда Січових Стрільців у Києві, треба мати на увазі також усі ті провокації, що їх роблено з різних боків, щоби тільки скомпромітувати Січових Стрільців. Доходило аж до того, що на трупах бандитами вбитих людей були картки з написом, ніби це зробили Січові Стрільці. На думці маю голосну справу вбивства вночі на Сінному майдані. Гостре слідство виказало, що Січові Стрільці не могли бути там замішаними.

Адже в Січових Стрільцях бачили своїх найбільших ворогів московська чорна сотня, колишні добровольці та всяка міська збиранина і большевики різного типу на різних напрямків — москалі й українці, свідомі й несвідомі, явні й тайні агенти московського большевицького уряду і, нарешті, «отамани» всіх відтінків та партій.

Самі ж українські партії, повернувши до влади, дивилися на Січових Стрільців скося, як на щось, що завсігди пригадує та наказує думати про неприсміні речі: армію, босвий фронт, налагодження транспорту і постачання, втихомирення запілля й відповідну адміністрацію».

В критичні епохи люди виростають особливо швидко і несподівано. Симон Васильович Петлюра до війни був скромним журналістом. І хто міг би тоді подумати, що буремні роки революції зроблять з нього куміра мас, легендарну постать, воєвника, що вестиме одчайдухів на штурм арсеналу, героя, що, перейнявшись своїм покликанням, збагнувши символічний сенс свого життя, мужньо умре на брукові Парижу, затиснувши в устах болючий зойк конаючого тіла. Коновалець також був людиною, що розгорнула свої високі якості в умовах революції особливо швидко і сформувалась у постать незвичайних масштабів. Особливо цікаво стежити за тим, як реагує Коновалець (а за ним і провід Січових Стрільців) на соціальну сторону революційних процесів на Наддніпрян-

щині. Він не спішить з оцінками, утримується від скороспілих висновків. Він свідомий того, що наддніпрянське життя сповнене свосвідності, і він їх намагається пізнати, схопити її живчик через зближення стрілецтва з масами. Всі свої політичні кроки Коновалець координує з розвитком публичної opinio наддніпрянщини.

Тонкий спостережливий розум Коновальця фіксує динаміку соціальних явищ в період їх найбільшого вираження через яскраві катаклізми, що стрясають всім славом нації. В цих умовах формується у майбутнього вождя українських націоналістів глибинне розуміння української соціальності, що пізніше дасть йому змогу в усій широті ставити соціальну програму українського націоналізму.

Коновалець прекрасно розуміє, що регіональні психічно-побутові відмінності західного і східного українських типів мають засимілюватися во ім'я високого ідеалу всеукраїнства. Тому Січові Стрільці гостинно приймають до своїх лав вояків-наддніпрянців.

Під час облоги Києва наддніпрянці становлять кількісно дуже великий відсоток стрілецтва. Спільно поділяючи небезпеку, всі невгоди вояцького життя, виробляють Січові Стрільці в своїх лавах психологічний комплекс соборницької свідомості, що її вже не в силі захитати ніякі іспити долі. Уже перший іспит був витриманий блискуче.

Коли перед Січовими Стрільцями стало відповідальне питання: чи йти боротися за Львів, чи здобувати Київ, то під проводом Коновальця і Мельника Стрільцька Рада правильно розв'язала це питання і з погляду морально-психологічного, і політичного, і військово-стратегічного.

Полк. Коновалець про це написав так:

«Стрільцька Рада... після довгого і основного обміркування рішила не їхати до Галичини. При прийнятті цього рішення заважили найбільше свідуючі міркування:

1. Із самого початку формування січового стрілецтва виховувано Січових Стрільців у тому дусі, що вони є революційним військом, яке має стояти на сторожі української державності, і тому не можна відтягти його далеко від центру саме тоді, коли ця державність є явно загрожена.

2. У складі Січових Стрільців знаходиться велика кількість наддніпрянців, які бачили столицю України в Києві та які до справ Великої України відчували більший інтерес, ніж до справ Галичини, тим паче в такому переломовому моменті, та що тому наказ про виїзд до Галичини міг викликати огірчення й зменшити їх запал і босздатність.

3. Саме становище на Великій Україні є тог роду, що з моментом вибуху революції в Центральних Державах провал гетьманщини є майже певний та що при відсутності в той час Січових Стрільців на Україні цей

протигетьманський рух прийняв би московсько-большевицький характер.

4. З утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть тоді, коли галицькі війська відберуть Львів, тому що поміж Польщею і Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе».

В січні 1919 року було задекларовано з'єднання всіх українських земель в Соборну Самостійну Державу. Але й по проголошенні акту з'єднання залишилося два уряди — УНР і ЗУНР, дві армії, дві зовнішні і внутрішні політики. В 1919 році українство вже піднеслося до того, щоб збагнути всу велич соборницького ідеалу, але ще не вросло до того, щоб цей соборницький ідеал здійснювати в буденній праці.

Недоля поспіває влітку 1919 року наддніпрянську армію з УГА. Ентузіастичний похід на Київ, ряд великих військових успіхів окрилюють обидві армії. В обставинах переможного наступу вдається тримати армію на рівні настроїв всеукраїнськості, мотиви вузько земляцькі не впливають навсрх. Але ось починаються невдачі. Вони дедалі поглиблюються і переростають в катастрофу. Боротися доводиться на невеличкім клаптику території в страшному «чотирикутнику смерті». Р умовах жорстокої зимової стужі по обледенілих полях і дорогах відступають обідрані, в ганчір'ях позамотувані українські вояки. Кіннота цілком вибуває з ладу: дороги слизькі, а коней немає чим підкувати. Тиф неблаганно косить людей. В таких умовах серед командування УГА виникають наміри перейти на бік Денікіна. Довідавшись про це, Коновалець попереджає Головного Отамана про небезпеку. Годінна розмова Потрушевича і Петлюри заспокоїла останнього, і він повідомляє своїх співробітників, що загрози нема. Однак за кілька днів нещастя сталося. УГА перейшла на бік Денікіна, відкрила фронт і уможливила денікінцям напад на українську армію з тилу, що вони й зробили, вдаривши на частини, підпорядковані Є. Коновальцеві. У важкому пригонобленні відтягаються Січові Стрільці ближче до Староконстантинова, де купчаться решти вірного С. Петлюри війська. «Січове стрілецтво не могло наслідувати Переяславську угоду», — зазначає з приводу цього Коновалець. Грізним маривом вибухає ворожнеча наддніпрянців проти галичан.

Всіх галичан і тих, що лишилися вірні ідеї соборництва, очорнюється як зрадників. Отаман Волох зі своїм загоном гайдамаків робить вночі напад на 1-ий полк Січових Стрільців, роззброює його, а команданта полку сотн. Андруха, того, що пізніше за ідею соборного визволення загинув у київському підпіллі, заарештовує. Незабаром по цьому Волох переходить на сторону большевиків, вказуючи тим самим на джерело, звідки ширяться маразм огидного розмежування на «галичан» і «наддніпрянців».

Фронт ліквідовано...

Рештки українських армій потрапляють у польські табори. В цих обставинах уряд УНР за посередництвом А. Левицького складає варшавський договір.

За цим договором Галичину і частину Волині визнано приналежними Польщі. Польща ж зі свого боку зобов'язувалася лише допомогти урядові УНР здобути українські землі на схід своїх нових «кресів» до своїх колишніх кордонів з 1772 р., тобто більша частина і Східньо-Осередніх Українських Земель також не мала входити до складу передбачуваної української держави. (У військовій конвенції, долученій до договору, польська делегація спеціально обмежила українську сторону такими зобов'язаннями, які не давали змоги розгорнути широкої військової акції на відібрання від большевиків усіх українських земель). Крім того, договір з поляками обмежував суверенність української держави і прокладав дорогу на Україну аграрній реакції, бо з договору випливало, що права польських землевласників на Україні будуть оберігатися Польщею. І хоч варшавський договір в своїх зобов'язаннях щодо українців поляки цинічно порушили менше ніж через рік, склавши Ризьку угоду з большевиками, однак для уряду УНР Варшавський договір став цілою добою орієнтації на Польщу навіть і тоді, коли Польща вже перестала існувати.

Диктатор Петрушкевич також провадив суто регіональну політику обстоювання на міжнародньому форумі «галицької самостійності», а коли все таки потуги надали полякам мандат на 25 років на Галичину, взяв у своїй політиці пробольшевицький курс. Взаємообвинувачення і взаємоочорнювання між наддніпрянцями й галичанами увійшли в систему. В таких обставинах Євген Коновалець не міг стати ні на бік уряду УНР, ні на бік Петрушкевича, натомість всупереч обом урядам підніс гасло соборницької співпраці українства з усіх земель для здобуття Самостійної Соборної Української Держави. Коли армія УНР рушила з поляками в похід на Київ, Коновалець вживає заходів до того, щоб розпочати осібно від поляків військову акцію проти Советів з району Одеси. Він хоче перетягнути Українську Бригаду з Чехословаччини через Румунію в Степову Україну і там відкрити новий фронт проти большевиків. Однак це йому не вдається через ті перешкоди, які створив Петрушевич.

III.

Кожна прогресивна революція, якщо не перемагає, повинна залишити по собі такий блискучий, притягаючий міт, який би з силою магнета приковував до себе потомне покоління патосом героїчної жертвенности, будив би віру в здійснення великої ідеї. Національна революція не є програною якщо вона не заплямувала чистоти свого прапора

принизливим компромісом. Українська революція 1917—19 р. р. залишиться на шляху української історії як велична епопея героїзму людей у сірих шинелях, людей, що без нарікань, не оглядаючися на катастрофічні ситуації, завошивілі, голі й босі, мужньо вмирили на полі бою. Вони, ці лицарі абсурду, що життя віддавали за свою Дульцінею, блакитнонебу золоторунну Україну, стали символом великості і страждань і духової моці українства.

Сяйво їхнього подвигу завжди огриватиме душі нових поколінь і будитиме в них жадобу реваншу.

Але моральні скарби нашої революції розтринькували наші уряди, покликані і непокликані міністри і партійні діячі. Вони розміняли велику ідею відродження нації партійницько-класовими кличами.

Обмежені чужими догмами і доктринами класової правди, демоліберальної незалежності всіх від усіх, застрахані переконанням прогресивности інтернаціоналізму, вони не спроможні були піднести духову напругу мас на рівень фанатично-релігійного горіння во ім'я національного ідеалу. Вони не змогли створити власних сил в соборницькому масштабі як сил всеціло змобілізованої до бою нації, хоч тодішній стан Східньої Європи об'єктивно сприяв такій всецілій мобілізації. Не знайшовши міцного оперття у власних силах, піддавшись впливові регіоналістичних атавізмів, вони взяли орієнтацію на поміч з боку історичних ворогів України і тим перетворили визвольну ідею в розміну монету на ринку політичної спекуляції.

Щоб вирвати українство з атмосфери політичної мізерії у сферу великих замислів і великих діл, на шлях підтримання і виплекування всього найкращого, що зродила революція, треба було людини незвичайного калібру.

Такою людиною був Є. Коновалець.

І це виявилось уже в заснуванні УВО. Бо ж заснування УВО зв'язане було з грандіозною концепцією підпільної революційної дії на всіх українських землях. Бо ж першим заходом у здійсненні плянів УВО було розсилання Є. Коновальцем у різні закутки України старшин січового стрілецтва для революційної акції. Це тоді виїхали Іван Андрух і Микола Опока на Київщину, щоб очолювати там повстанську акцію і так само, як Гр. Чупринка, загинули від руки чекістів. У серпні 1920 р. відбувся у Празі З'їзд відпоручників УВО закордоном.

В ухвалах З'їзду було стверджено, що УВО стоїть на засадах «повної соборности і самостійности України», невдачу українських визвольних змагань розглядає як наслідок нестійкостей, хитань та відхилень від принципів соборности. З'їзд звернувся до вояцтва на еміграції із закликом вертати на Рідні Землі, щоб там вишукувати нові форми визвольної акції.

Загальновідомим фактом є, що на Західніх Українських Землях УВО стала тією силою, що протягом цілого десятиліття оформлювала націоналістичну духовість мас, що тероризувала польський уряд і перед усім світом засвідчувала незламність українсько-го визвольного змагу.

Не те було на Східній Україні. Ті пробоєвики, що пішли з доручення УВО на Наддніпрянщину, зустрілися там із умовами шаленого терору, що десяткував весь національно свідомий елемент в масах, а не чіпав лише тих, що піддавалися гіпнозі большевицьких ідей або жили вегетативним життям бездумної тварі. Серед національно свідомої інтелігенції панувала депресія, значна частина її переорієнтовувалася на соціофільське культурництво. В цих умовах частина увіствів, кинених на Наддніпрянщину, згинула, друга ж частина тимчасово припинила свою діяльність, замасковуючись в советській дійсності і здобуваючи собі такі позиції, з яких у майбутньому можна було б успішно політично діяти.

Від 1922—23 р. р. УВО деякий час на Наддніпрянщині себе не виявляє. Западає кількарічний антракт.

Коновалець розуміє вирішальне значення Східніх Українських Земель в національній революції. І тому, коли він в рр. 1921—26 основну увагу звертає на діяльність УВО в Галичині, на еміграції, то одною з причин цього є намір створити міцну випадову базу, підготувати резерви для Наддніпрянщини на той час, коли там знов складуться сприятливіші обставини об'єктивні для визвольного змагу. В ці роки націоналізм готує соборницьку дію ідейно, розбиває еміграційні й галицькі твердині загумінкового патріотизму і готує організаційну базу для соборницького практично-революційного чину.

1927—28 р. р. були тим періодом, коли активізація революційної підпільної діяльності на Наддніпрянщині знов стала можливою. Українізаційний курс призвів до наслідків у значній мірі протилежних намірам Москви. Українська культура, замість стати «національною в формі, інтернаціональною в змісті», розвивалася всупереч тероріві, цензурі з тенденціями до внутрішньої гармонії змісту і форми. Село в умовах НЕП-у стужавіло, налилося новими силами і готове було до стихійного відмору перед накинутим йому чужим його духові устроєм колективізму.

В цих обставинах поживилася і акція УВО спрямована на Середньо-Східні Українські Землі.

Дія підпілля на Наддніпрянщині навіть перед керівними кадрами УВО, а пізніше ОУН, була щільно захована завсякою конспірації. Лише поодинокі люди більш-менш повно уявляли собі характер

діяльності і персональний склад наддніпрянського підпілля. Всі нитки до Наддніпрянщини сходилися міцно в руках Коновальця, і його смерть забрала зі собою в могилу багато таємниць. Чимало могли б розповісти також сл. пам'яті Роман Сушко, Омелян Сенік-Грибовський, Ярослав Барановський, як би постріл братовбивців не вирвав їх з наших лав.

Наші відомості, зібрані зі спогадів поодиноких людей, з архівів, з матеріалів преси дають приблизне уявлення про масштаби роботи, її характер.

Уже в 1927—28 р. р. Коновалець ра-у-раз висилає своїх людей на Наддніпрянщину. Перед ними не ставиться завдання якоїсь ефектної назовні дії. Коновалець усвідомлює добре ситуацію, розуміє, що московщина загрожує самій душі українства. І тому він ставить перед увістами завдання проникати на відповідальні пости культурного будівництва, щоб з тих позицій гальмувати процеси обмосковлення, прихованого плащиками інтернаціоналізму.

Підпільники ідуть в Советський Союз як симпатичні советського устрою, українізатори, як «комуністи», яких «переслідуються» в «гнилому Заході». Колишні військовики, вони сповнені вірою в справу і в Коновальця, і, хоч усвідомлюють, що їх, перших в лаві бійців, жде майже неминуча смерть, все таки твердо ідуть виконувати волю свого вождя, бо у викованні його волі бачать майже містичний сенс свого життя.

Ідуть і вгризаються в духове середовище на Наддніпрянщині. У тривожнім присмерку вузького підпілля Наддніпрянщини шукають дружньої руки людей, врослих в українську землю. Відбувається духова дифузія. Спільно творяться духові цінності. Якби хтось із наших знавців літератури пильно проаналізував хоча б діяльність такого літ. об'єднання, як «Західня Україна», він натрапив би на сліди цієї духової дифузії.

Так довели УВО—ОУН, що для ідеї все таки немає китайського кордону.

Основна ціль Коновальця в р. р. 1927—30 — створити єдиний струм духового націоналістичного розвитку на всіх українських землях. Дуже характеристичним фактом з погляду впливів націоналіст. духовости на Наддніпрянщину є висилання органу Проводу українських націоналістів «Розбудова Нації» на адреси советських партійних вельмож, всіляких Рубінштайнів та Іванових, а також на адреси найбільш наукових бібліотек і наукових інституцій Советської України. Що журнал здебільшого доходив до бібліотек, свідчать вимоги останніх вислати їм додатково те чи інше число.

(Закінчення в наступному числі.)

Е. Коновалець та Осередньо-Східні Землі *)

(Закінчення)

Розрахунок ОУН був дуже простий: журнал, що потрапив на терени Наддніпрянщини, так чи інакше може дістатися в руки не лише чиновника-енкаведиста, але й інтелігента-українця з партійним квитком у кишені і дасть йому імпульс в усвідомленні українських політичних проблем. І немає сумніву, що так воно і було, особливо ж до 1931 р., коли на Наддніпрянщині НКВД вперше викрило клітини підпілля, зв'язаного з Коновалцем. Солідні зошити журналу української революційної теорії потрапляли в руки не лише Гірчаків та Хвиль, що були присяжними критиками націоналізму на сторінках совєтської преси, але також і в руки партійців Хвильового і М. Куліша (а через нього могли потрапляти і в руки безпартійного Л. Курбаса), Влизька і Епіка, Грудини і Річицького.

Широкий закрій в аналізі революційної проблематики, розгорнення соціальних проблем як частки програмовості українського націоналізму, наукова ґрунтовність студій напевне imponували тим поодиноким представникам наддніпрянської еліти, що читали «Розбудову Нації», і вона їх полонила, певне, не менше, ніж революційні елементи еміграції.

І коли модерний український націоналізм знаходив дорогу до серць наддніпрянців, то і це в значній мірі заслуга Коновальця. Бо це він, вдумливий знавець ОСУЗ, відчув, що на Наддніпрянщині минув уже час етнографічного примітивізму, політичного романтизму і безсистемности в політичній практиці, що характеризували 1917—19 р. р. Натомість прийшов період суворого критицизму, світоглядних шукань і політичної концепційности. Відповідно до цього звертав Коновалець корабель української революції з фарватеру терористичних дій УВО на шлях всебічного духово-світоглядного і політично-підпільного зросту ОУН.

Нині в писаннях наших публіцистів можна натрапити на хицерну думку про цілковиту відмінність ідеологічних шукань на Східній і Західній Україні в останніх десятиліттях. Ця думка не має рації в тій мірі, в якій вона стосується розвитку націоналізму, репрезентованого теоретиками ОУН на Заході і Хвильовим, Кулішем, Досвітним тощо на

Сході. Якщо й була різниця, то вона була головно формального порядку. На Сході не було можливостей висловитися одверто, тому панувала «езопова мова»; як для середньовічних революціонерів була властива мова церковних книжників, так для наших революціонерів характеристична була совєтська фразеологія. Але разом з тим на Сході було більше талантів, які ще лише вдивлялися в себе, здобували з себе перші скарби, а вже незабаром упали під ударом терору. Більше було тут зв'язаности з подихом української землі.

На Заході була більша свобода думки, більші можливості професійно-політичного вироблювання, можливості створення духово-політичного середовища, що сприяють кристалізації політичної думки.

Лави націоналістів на ОСУЗ поповнювалися елементом місцевим, який пізнавав облудність совєтської дійсности. Ідейні комуністи, які в роках революції захопилися романтикою комунізму, пізнавши його буденність, не раз проходили важчий для себе шлях духових терзань, поки знаходили вихід в націоналізмі. Символічною фігурою в цьому відношенні був Микола Хвильовий. Коли вчитується в його полум'яні памфлети «Думки проти течії», чуєте ще в нього комуністичний спосіб думання. Але схоплюєте вже й у його підході до життя недалекий крах інтернаціонально-комуністичних ілюзій. Може несвідомо для нього націоналістична ідея вже в цих памфлетах пробиває панцер большевицької ортодоксальности. Інша справа — «Вальдшнепи». Тут уже стикаємося з дозрілим завершеним націоналізмом. Про героїв Хвильового в цьому творі совєтський критик пише: «Карамазов — це той щирий, що йшов захоплений високими гаслами, робити революцію з компартією й нарешті побачив, що він «собиратель земли русской». Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що радянська Україна — не радянська, що диктатура пролетаріату не диктатура пролетаріату, що національна політика — це одна лиш омана... що йде переродження, що сама компартія — то є організація лицемірів. Блискучо талановито ці думки виявляє в своїх «Вальдшнепах» Хвильовий і, зробивши таку аналізу нашої дійсности, доводить, що сдиже гасло, яке може запалити мільйони, піднести їх на височінь патосу боротьби за Україну, за народ — є національне відродження, відродження на-

*) Початок статті гл. „ОРЛИК“ Ч. 5-(1947) •

ції... Спочатку треба утворити певні кадри української нової загартованої інтелігенції. Спочатку повинен прийти загартований український Льонгфелло, щоб повести український народ до стану другого велетенського соціального руху. І тільки після того зможуть бути нові економісти, нові робітники, що економіку й соціальне життя нашої країни поведуть до інших днів... Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий рух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи Троцькі... Бо в основному питанні, в питанні про революцію, хто її робить, хто нею керує, Карамазов зводить все виключно до ватажка, до одної людини... Карамазов і Аглая сходяться на одному основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 року стали фарисейством, що історія в нових вбраннях повторює в 30-х роках ХХ століття криваві дні Французького термідору. Робесп'єр уже давно поклав на гільотину Дантона і... сам він доживає останні дні... Термідор у повному розгарі. Що ж залишається робити? Єдиний порятунок — націоналізм. Треба подбати лише про те, щоб термідор привів до створення могутньої української держави. І тут не може бути вагання, бо коли український «комуніст» не робитиме цього — зробить це російський «комуніст», але зробить проти його, проти українця, для того, щоб передати своєму рідному фашистові «єдиную неделимую».

Дуже влучна характеристика образів Хвильового, що була по суті кваліфікованим доносом на нього, розкриває основні ідеї, піднесені в романі. Соціальність української революції, роля вождя і духової еліти в українським визвольнім процесі, творення ідеалу могутньої української держави, розгляд національної революції і націоналізму, як основної ланки в ланцюгу історичного прогресу, культ націоналістичної непохитності, прогноза переростання комунізму в одвертий російський імперіялізм, що нині так блискучо виправдалося — як всі ці моменти, властиві «Вальдшнепам» Хвильового, яскраво виступають також у писаннях теоретиків націоналізму ОУН! Саме тут простягається та невидима срібна нитка духового зв'язку, що лучить обидві парости націоналізму в одне ціле.

Відомо, як широко програмово ставили націоналісти УВО - ОУН завдання — творити нову волюву українську людину, титана думки й чину. Чи не перекликується з цим Хвильовий, коли каже про орієнтацію на Європу: «Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку хочете: «минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну «мінливу». Бо і справді: Гамлети, Дон-Жуани чи то Тартюфи були буржуазні, але вони є і в сучасному, були вони буржуазні, але вони є і пролетарські, можете їх уважати «вічними», але вони бу-

дуть і «мінливі». Таку кокетливу путь держить діалектика, коли блукає в лабіринті надбудов.

Тут нарешті стикаємось з ідеалом громадянської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психо-фізіологічній, основі вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх клас... Це європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова. Це, коли хочете, — знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух».

Зрештою творення ідеалу сильної героїчної людини позначилося в цілім ряді творів надніпрянських художників слова, що йшли до націоналізму.

Про нову українську людину великого діапазону писав Влизько:

Нові часи, нові оселі, а він живе, —
Заклавши динаміти в скелі, —
Герой живе!

І це було не лише літературне творення героїзму.

Так, як Ольга Басарабова, як Юліян Голловінський на Заході вмерли за ідею націоналізму, так на Сході творці літературних образів героїзму були послідовними і знайшли в собі мужність стати прикладом того національного героїзму, який оспівували, і вмерти, дерзко плюнувши в обличчя московському вампірові.

Якщо вчитаемся в роман Гжицького «Чорне озеро», побачимо тут також націоналістичну духовість однорідну з націоналізмом ОУН. «Критик» Плісецький у статті «Чорне озеро українського фашизму» так характеризує цей твір: «В романі... до потворних форм роздуто національне питання. Все суще тут нанизане на національне, все упирається в нього і ним визначається».

Націоналізм ОУН став модерною формою сутности української визвольної ідеї. Він є водночас «патріотичне кипіння, піднесене на найвищий ступінь температури», і раціоналістичне усвідомлення всієї науки, що її дає нам попередня практика визвольної боротьби. Так трактували і трактують націоналізм в ОУН, протиставляючи його нижчим формам національно-визвольної думки, яка ще живе інерцією старих помилок і заостенілих традицій. Саме в плані зіставлення двох форм національно-визвольної боротьби будує Гжицький свій роман: просвітянсько-етнографічно-відрухової, так би мовити «петлюрівської» форми і модерно-націоналістичної. А що роман маскує українську дійсність, змальовуючи її в образах життя Алтаю і алтайців, то й табір консервативної примітивности репрезентує Кам, Мабаш, Тріщ, а модерно-націоналістичну течію представляють Темір, Таня. Перший табір діє, керуючися порива-

ми, інстинктами, ненавистю до ворога, але не мас перспективно розгорненої ідеї, що могла би полонити собою всіх алтайців. Молоде покоління вже дивиться вперед, воно не лише інстинктом ненавидить ворога, але й усвідомлює його дію як тотальний наступ, якому треба протиставитися в усіх ділянках духовости і дії і не лише своїми національними силами, а й союзом з іншими поневоленими націями. І коли Кам Натрус робить заходи, щоб знищити українця Манченка, як «чужинця», тоді Таня шукає в нього підтримки в опорі московській духовості.

Читаючи п'єсу Куліша «Патетична соната», цей епохальний для української літератури твір, ми бачимо незвичайну глибину трактування нашої революції, відзеркалювання всіх її сторін, і то в площині ідей, голошених теоретиками ОУН, так ніби М. Куліш був пильним читачем таких органів націоналізму, як «Розбудова Нація».

Чому не перемогла національна революція в 1917—19 р. р.?

Своїми символічними образами Куліш дає широку відповідь на це питання. Тому, що національна революція не врятувала, не витягла з підвалу українських робітників, каліку Оврама, не показала їм перспектив; тому що творити гетьманську державу став московський офіцер-поміщик Андре Пероцький, що любить «українські зорі», бридиться українським народом і реалізує московсько-імперіальну ідею; тому що селянин Ілько не зміг ще з'єднати себе в однім пориві з прекрасною дівчиною Чайкою — символом України, тому що були на Україні патріоти-мрійники, прекраснодушні романтики Ступай-Степаненки. І знов таки, як і в Гжицького, масмо й у Куліша протиставлення двох поколінь українських патріотів.

Старе покоління Ступай-Степаненків бере Україну по-літературному, в романтично-народницьких шатах. «Національна непохитність» у мріях і невміння виборювати собі державу — характеристичні для цього покоління. Большевицький прапор з українським написом викликає в Ступай-Степаненка сумніви — за ким же йти. Він зі захватом згадує, як большевик сказав йому: «Збирайся на смерть, а не готовся к смерті... найкращий спільник той, хто мову нашу розуміє — і по-українському говорить». На це Марина-Чайка, втілення націоналізму і водночас символ України, відповідає: «найкращий спільник той, у кого зброя по-українському говорить». Вона певна, що «того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже». І вона кличе: «Українче, пізнай себе».

Так Наддніпрянщина фіксувала тотожність своїх націоналістичних позицій із націоналізмом ОУН, широким духовим рухом, на чолі якого як передова постать стояв Євген Коновалець.

Чи вдалося Коновальцеві прокласти шлях від ідейних впливів ОУН до конкретної підпільно-революційної акції на ОСУЗ?

Так.

Коновалець був упертим і послідовним. Не зважаючи на, здавалось би, непоборні перешкоди, він посилав й посилав пробоевиків. Іде сотник Диковський, іде син радянофіла А. Крушельницького, а чільний совєтський достойник Наркомату рільництва ССРС Чернов також, як пізніше виявляється, був висланник Коновальця.

Вістка про самогубство Миколи Скрипника надзвичайно вразила полковника. На зауваження секретаря, що Скрипник був ідейним комуністом і тому не слід вістки про його смерть так близько брати до серця, Коновалець лише розпачливо махнув рукою: «Там при ньому були наші люди, що тепер буде з ними?» — вимовив він. Від Наркомосу часів Скрипника тягнулися нитки підпілля в харківські школи, де працювали поодинокі члени організації. Твердження провідників ЦК КП(б)У про те, що за «широкою спиною Скрипника» діяли українські націоналісти, як виявляється, мали рацію.

УВО-ОУН на ОСУЗ була нечисленною. Але в лавах підпільників були не лише приїшли з Заходу, але, як уже зазначалося, і місцеві. Не підлягає сумніву, що націоналістичне підпілля серед письменників існувало. Яловий був членом організації і мав посередній зв'язок з полк. Коновальцем. Ряд даних говорить про те, що Хвильовий також належав до підпілля. Постишев виразно говорить про це в однім із своїх виступів. На це натякає й Арк. Любченко в своїх спогадах про Хвильового, надрукованих у «Наших днях». Коли міг він вступити до організації? Мабуть, по написанні «Вальдшнепів». Можливо, що його вступ зв'язаний з його перебуванням за кордоном, а його «каяття» з приводу «Вальдшнепів», опубліковане в пресі, було намірене на те, щоб замаскувати речі не менше поважні, як сам роман.

До підпілля належали і Гео Шкурупій, Олекса Влизько. На зізнаннях під час допиту Влизько казав: «З кінця 1929 року я входив до складу... української націоналістичної організації, куди я був залучений Шкурупієм. Я цілком поділяв усі терористичні постанови і... п'латформу нашої організації». Так само одверто признався на допиті М. Куліш: «Яловий повідомив нам думку організації про те, що підготовку до повстання треба не прийняти і запитав, яке було наше ставлення до індивідуального терору. Я був активним прибічником проведення індивідуального терору. Мої терористичні настрої особливо посилилися в період самогубства Скрипника».

В рядках їхніх зізнань звучить справжня мужність людей, що прямо в вічі дивляться катам. Відомо, якою популярністю користав-

ся М. Куліш в українстві. І хоч як актуальною справою було для советської пропаганди спалювати моральне обличчя цієї людини якимись словами каяття чи розпачу в зізнанні, вони не наважилися фальшувати його зізнання, бо мало хто цьому повірив би (у відношенні до Епіка—це було зроблено: Епік «кався», називаючи себе «скаженим собакою» і дякував за те, що партія подарувала йому життя).

З ліквідацією групи хвильовістів націоналістичне підпілля в письменницькому середовищі не було остаточно знищене. Значно пізніше арештовано Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, Костя Буревія та інших. Знищено їх в порядку «ударної кампанії» в зв'язку з убивством Кірова в Ленінграді. Слідство в їхній справі має виразні ознаки методів ежовщини: в присуді зазначалося, що більшість обвинувачених прибула з-за кордону, що було очевидною брехнею. Так само дешевою брехнею було, що в більшості підсудних знайдено зброю й ручні гранати: пізніше розслідування членів Організації через приватні розмови з родичами загиблих цілком заперечують це. Однак ці розслідування, ведені організаційною дорогою, доводять, що підпільна письменницька група з такими учасниками як Дмитро Фальківський, Кость Буревій дійсно існувала. На мешкані в Буревія відбувалися таємні сходи. Коли під час одного такого засідання на квартиру Буревія прийшов його знайомий, критик Доленго, не втаємничений у справі організації, його не впущено до того покою, де були зібрані, і відпроваджено додому.

Підпільні клітини ОУН в різних ділянках життя хоч і не були численні, але, здається, досить розгалужені. З мотивів конспіративних не було на Наддніпрянщині одної суцільної організаційної структури, яка б централізувала все. Однак в розстановці сил в різних ділянках життя була пляномірність, і в цьому знову чулася безпосередньо майстерна рука самого Коновальця. Постишев говорить навіть про пляномірність заміщування посад членами УВО (при тому кожний новий увіст користався у большевиків певний час довірою, як «цілком перевіреним і надійним»): «Цікава система в українських націоналістів розставляти свої кадри... Наприклад, сектор народнього комісаріату освіти. Керівником його був Яворський. Пішов Яворський, пішов Озерський, сів Коник... А всі вони оказались членами УВО й то керівними... Або ось уповноважений народнім комісаріатом закордонних справ. Був там Максимович, пішов Максимович сів Петренко, пішов Петренко — сів Тур, знов усі члени УВО і навіть з її керівництва. І так майже на всіх ділянках, захоплених ними, вони додержувалися цього організаційного принципу наступності своїх людей. Раз захопивши ту чи іншу відповідальну ділянку, вони вже не випускали її зо своїх рук.»

Були клітини, групи, одинаки. А всі вони в'язалися з Коновальцем. Не рідше як раз на три місяці пробивалися кур'ери з Наддніпрянщини до Вождя. За замкненими дверима, окремо від найближчих довірених своїх співробітників, провадив Коновалець довгі години в розмовах з кур'ерами...

Зв'язок з Наддніпрянщиною через Збруч вже в кінці передминулого десятиліття був майже неможливий. Большевики прекрасно усвідомлювали, якою небезпекою є для них Галичина, цитадель націоналізму. Тому вони тут створили таку забезпечувальну прикордонну смугу, яку годі було пройти. Я. Барановський їздив до Румунії, щоб організувати перекидання людей Чорним морем. Чи вдалося йому цього досягнути, не знати. Кур'ери пробивалися через Фінляндію, іноді через Естонію, Литву. Переходи через литовський і фінський кордони організували Р. Сушко і О. Сенік-Грибовський.

Які тактичні і стратегічні цілі ставила перед собою організація на Наддніпрянщині? Матеріали, що ними розпоряджаємо, дають змогу говорити про це лише в найзагальніших рисах. На початку активізації підпілля, десь від 1927—28 р., коли большевицька цензура і партійно-енкаведівська контрола не встигли ще цілком затиснути «ідеологічний фронт» в своїх обіймах, був плян через різні сфери духовости творити в сферах інтелігенції революційну ферментацію, що мала би далі вже через посередництво інтелігенції перекинутися в низи. Почасті, в своїх початках, цей плян здійснювався, але вже з 1930 р. став натикатися на дедалі більші труднощі.

Тимчасом советський уряд взявся до безоглядної колективізації. Земля горіла під ногами.

ОУН переставляє головну увагу на опанування різних ділянок адміністрації і державного апарату. Важко створити такі прикриття для підпілля, за яких воно могло б швидше розростатися. Важко через апарат підготувати найсприятливіші умови для заламання системи. Робляться спроби (їх, здається, було лише дві) масової пропагандивної дії летючками. Одну з них пущено на Донбасі. Зміст їх показує, що авторство належало людині, яка була тісно зжита з настроями мас на ОСУЗ (текст летючок у свій час був передрукований на сторінках «Сурми»). Спроби довели недоцільність застосовувати цей метод дії. НКВД в такій мірі зліквідувало наслідки цієї пропаганди, що вістки про пропагандивні акції не здобули жадного розголосу серед громадянства.

Розгортання суворо-законспірованої дії ОУН викликає тривогу, нервозність в партії, НКВД, уряді.

Преса захлинається від загроз, на адресу українських націоналістів, закликає партійців до посилення пильності. Пишеться не про гетьманців, не про петлюрівців, а саме

про націоналістів. Кожен партієць повинен знати точно, звідки йде небезпека, яке обличчя має ворог Москви.

Неспроможність відкрити осередки підпілля звичайними поліційними засобами штовхав большевиків на масове виарештовування людей з різних ділянок суспільного і господарчого життя. Заарештовується безліч невинних людей за найменше підозріння з надією на те, що такою метою вдасться, поперше, натрапити випадково на заховані середовища революціонерів, подруге, залякати громадянство і тим звузити можливість дії підпілля.

Єшовщина була не тільки виразом садизму. Вона була для уряду конечністю. Сухомлін у своїй доповіді зазначив, що в Київській, Одеській, Вінницькій і Донецькій областях на 267.000 членів партії було виключено 51.712 осіб. Звичайно, лише дуже незначна кількість з цих людей належала до революційного підпілля, але, не маючи змоги їх виявити, партія виключала всіх, на кого могла впасти хоч найменша тінь підозри.

Провали націоналістичного підпілля йдуть в такій черзі: 1931 року викрито «Національний центр», який мав у своєму складі ряд членів партії. 1932 року виарештовано знов підпільну групу, яка в слідчих справах НКВД зафіксована була під назвою УВО; до неї належали наукові робітники, командири червоної армії. 1933 р. викрито групу осередків ОУН, що мали назву «Організація Українських Революціонерів», заснування якої припадає ще на 1929 рік.

1932—33 р. на Великій Україні вибухав голод. Є. Коновалець ставить в зв'язку з цим перед Організацією завдання широкої пропагандивної акції проти Москви. Спрямувати громадську опінію Заходу проти большевиків і тим зв'язати шаленство їхньої сваволі на Україні — такий план. В Америці відбуваються грандіозні антибольшевицькі демонстрації українців. Щоб ще більше прикувати увагу Заходу до подій над Дніпром, з наказу Організації босвик Лемик 25. X. 33 робить замах на сов. полпреда Лозинського у Львові. «Сурма» в ч. 2—3 за 1933 р. писала з цього приводу: «Для ідеї ОУН пішов стріляти Лемик представників Москви, бо та ідея не знає іншого говорення з ворогами. Терор треба відпирати терором. Ворога треба ненавидіти, а свого брата любити. І мусів націоналіст Микола Лемик дуже любити своїх братів з-над Дніпра, тому послухав приказу ОУН і смертельно вдарив представника Москви. Це з та правдива любов, яка готова жертвувати життям, щоби рятувати друзів своїх».

Стріл Лемика мав широкий розголос у світі. Пропагандивна акція ОУН, як, до речі, і протестні заходи інших укр. політичних середовищ, мала вплив на світову опінію. Якби не ця опінія, винищення української

нації в минулому десятилітті набрало б ще ширших масштабів.

В перших роках колективізації, під час винищення «куркуля як кляси» на українському селі були стихійно створені настрої до повстання. Воно стояло як ціль перед ОУН, але до здійснення цих намірів не могло прийти через кількісну слабкість сил ОУН над Дніпром, через слабо розгалужені зв'язки з селом, через несприятливу міжнародню ситуацію (Совети вживали всіх заходів, щоб не ускладняти свого міжнароднього становища). В перших роках минулого десятиліття большевиків досконало вивчили методи і ближчі цілі ОУН на ОСУЗ. Це примусило Коновальця змінити тактику: основну увагу відтепер приділяв Коновалець розбудові клітин ОУН в червоній армії. Найближче завдання — опанувати нервові вузли армії. Серцем організації на Київську воєнну округу став людина з російським прізвищем Кондратьєв, член УВО з 1928 року. До організації належить командир одного з кінотн. корпусів на Правобережжі Криворучко, клітини Організації — в Харківській Школі Червоних Старшин, в Київській Військовій Школі, в Полтавській 75-ій Дивізії, у вінницькому гарнізоні. Зв'язки ведуть аж до Дубового. Значні сили ОУН напередодні викриття її військової сітки були в Києві. В Київському гарнізоні ОУН розпоряджалося 500 багнетами. В Київському районі Організація мала 150 бійців. Міцною була військова сітка в Жмеринському та Волковинецькому районах, де переховувалося й запаси зброї.

Організація мала групи старшинську й підстаршинську. І якщо більшими групами вона була сконцентрована в різних пунктах України, то поодинокі її члени, старшини червоної армії, працювали й на теренах поза Україною. З надзвичайною обережністю роками ведеться підготовча праця до повстання в армії. Разом з тим енкаведівська агентура напружує зусилля, щоб і тут знайти сліди Організації.

Удар по цій військовій сітці ОУН і заходи в напрямку знищення особи Коновальця плануються і виконуються НКВД як суцільний із широким засягом терористичний акт. З маси арештованих розстріляно 217 військових старшин. Серед них гинуть: майор Г. І. Кондратьєв, начальник ветеринарної служби однієї із стрілецьких дивізій В. Н. Нечасів, начальник Ветеринарного Управління Вінницької області Кудрин, працівники бактеріологічної лабораторії Новгородов і Мельничук, начальник Ветеринарного Управління Київської Воєнної Округи Нурамський, начальник Київської Піхотної Школи генерал Зубов, другий начальник цієї школи генерал Малишкін, начальник постачання школи Герасимчук, старшини Кавуловський, Голтуренко, Северинок, Товаровський, Кондратенко, Романенко, Катасанів, Сукин, вчитель Затворницький, Пляско, Рилєв, Грушецький

тощо. Як бачимо з реєстру розстріляних, ОУН на СУЗ розгортала роботу не лише серед українців, але й серед тих росіян, які, живучи на Україні, так уже проїнялися українськими національними інтересами, що стали на безоглядну службу українській ідеї. І це була крайньо небезпечна для Москви річ. Український націоналізм позбувався тої виключності, яка характеризувала його на початку і захоплював у сфери свого впливу людей, які засимілювалися в підсонні української духовості.

Але Коновалець іде далі. Він шукає нових можливостей.

Треба бодай тимчасово відтягнути терористичні удари від України. Чи не можлива якась ширша дія українських націоналістів на теренах поза українським етнографічним масивом? А опорну базу для дії на московські терени Коновалець обирає українську колонію на Далекому Сході — Зелений Клин. З наказу Вождя туди ідуть Д. Гуцук і Митлюк. Але нові шляхи ще не прокладені. І, прокладаючи їх, гинуть ці наші перші хоробрі.

На протязі багатьох років український націоналізм стрясає всіма основами сов. устою. Націоналісти ніде не виходять назверх, вони нечисленні. У декого з советських обивателів виникає навіть сумнів, чи не є вони витвором фантазії советських пропагандистів і енкаведистів? Але їхню підземну роботу відчуває на собі советська система. Весь час нависає загроза того, що націоналізм здобуде контакт з масами. Тому шаленіє московська пропаганда на зразок того, що українські націоналісти отруюють криниці.

Майже щороку торжествуючі заяви про те, що український націоналізм «нарешті знищено», змінюються останніми роками про те, що «націоналістичне охвістя» знов підняло голову. 1933 року нач. ГПУ на Україні Балицький звітував: «Тільки в 1933 році ми нанесли рішачий удар українській контрреволюції». Однак вже в серпні 1934 р. на з'їзді советських письменників у Москві Панаєв Любченко примушений був заявити, що націоналісти знов «наступають зімкнутими лавами». На початку 1937 року знов залунали голоси в пресі, що «тов. Єжов» нарешті поклав кінець укр. націоналістам, а у вересні 1937 року Косарев на харківській конференції комсомолу заявив, що «боротьба з націоналістами України тільки починається».

*
* * *

Коновалець був великою людиною, але завдання, яке взяв на себе, було безмежно важке.

Кожна велика людина, щоб здійснювати великі замисли, повинна зосередити навколо себе талановитих помічників.

І хоч Коновалець сам керував зазбручанським підпіллям, однак він розумів, що

лише скупивши навколо себе гурт наддніпрянців, дорадників і помічників, він зможе успішно вести справу. Лише спільними зусиллями такого гурту людей, зжитих з атмосферою Великої України, можна було глибоко правильно розв'язувати проблеми духового розвитку націоналізму та влучно намічати принципи практично-революційної дії на Рідних Землях. І Коновальцеві пощастило сконцентрувати біля себе, в своєму революційному штабі, гурт визначних наддніпрянців. Першим заступником Полковника був сл. п. Микола Орестович Сціборський, колишній старшина наддніпрянської армії; військовою референтурою Проводу Націоналістів керував Микола Олександрович Капустянецький, генерал-хорунжий Української Армії, один із найближчих помічників і друзів С. В. Петлюри, хоробрий військовик, що в першій світовій війні за військові заслуги був нагороджений золотою зброєю; референтуру культури очолював Олег Олександрович Кандиба-Ольжич (син О. Олесь), видатний поет і вчений-археолог; на чолі дипломатичної акції стояв також наддніпрянець інженер Дмитро Юр'евич Андрієвський. Біля проводу була ціла плеяда здібних наддніпрянців меншої величини. Всі вони творили те духове підґрунтя, з якого невинно йшла експансія ОУН в напрямку Осередньо-Східних Земель.

Цей напрямок діяння ОУН став для неї органічним. І ніщо вже не в силі було його змінити, навіть трагічна загибель Коновальця.

IV.

Готовий плян і всі деталі,
Все точно зважено на грам;
Раді змії в Кремлівській залі,
Повзе гадюка в Роттердам.

(О. Олесь).

«У заходах заякорити український націоналізм в його вихідній базі на ОСУЗ, де він міг дістати повну гаму переживань на роботі у суспільно-політичній проблематиці — впав Основоположник Організації Українських Націоналістів сл. п. Євген Коновалець».

(Тези Жовтневої конференції ОУН).

Коновалець не лише посилав на смертельне ризико людей на Землі, він сам перший ризикував раз-у-раз собою. Контакт з багатьма людьми з ОСУЗ був великою загрозою. І сам полковник, і його ближче оточення усвідомлювали небезпеку.

Але полковник розумів, що чим більше він матиме зв'язків з децентралізованими осередками, тим менша загроза широкого провалу внизу, на Землях. Ризикуючи своїм життям, він зменшував небезпеку для тих незнаних героїв, що й так кожної хвили були під обстрілом смертельних небезпек.

Першим серйозним попередженням був 1936 рік. Про це знаходимо лаконічну згадку у О. Ольжича: «Вже в 1936 р. швейцарська поліція натрапила на міжнародну групу під проводом Нормана, що отаборилась у віллі напроти будинку, де мешкав полковник у Женеві. Жид, данець, швайцарка... Голляндія. Щастя хотіло, щоб замір не повівся. Норман тікає, лишаючи в руках женецького суду 20.000 шв. франків. Пара особових змін в одному з консулятів — і справа скінчена. Скінчена для Швайцарії, але не для зацікавлених держав і полковника».

Хто був зацікавлений у знищенні полковника, крім Советського Союзу? Передусім Польща. ОУН на ЗУЗ стала могутньою організацією, що зробила з Галичини антипольську фортецю. На міжнароднім форумі ОУН страшенно поспувала репутацію Польщі. Поляки не могли без скреготу зубовного говорити про Коновальця. Гітлерівська Німеччина мала також наміри знищити полковника. Німецькі чинники вірили, що по смерті полковника на його місце стане Ріхард Яри. З цим зв'язані були надії взяти ОУН під свою «опіку». Однак найбільш серйозно в боротьбу з полковником вступив НКВД. М'якими притишеними кроками советські агенти не раз ступали слідом за полковником.

Одного разу у Відні полковник шукав приміщення. Він натрапив на віллу, навколо якої не було жодних забудовань. «Отут буде добре, — сказав він своїй сопутниці, — тут уже ніхто мене не зможе стежити».

Вперше полковник зустрівся з Валюхом в лютому 1938 р. Валюх привіз якісь документи і советську літературу, якої полковник потребував для студій советського життя. Друга зустріч припадала на понеділок 23 травня в Роттердамі.

Д. КИРИЛЬЧУК.

Босфор і Дарданели.

ВСТУП.

Літом і осінню минулого року світова опінія була затривожена загостренням питання Босфору й Дарданел. Нотою від 7 серпня 1946 р. до сигнатарів т. зв. Конвенції в Монтре Сов. Союз зажадав ревізії статуту морських проток, усталених цією конвенцією 15 серпня 1936 р. У своїй ноті СССР домагався, щоб виробити новий статут, в якому взяли б участь тільки СССР, Туреччина й прибережні чорноморські держави та щоб охорону морських проток перебрати на себе спільно СССР і Туреччина. Свою пропозицію мотивував сов. уряд тим, що в останній світовій війні Туреччина мала б фаворизувати переплив німецьких та італійських кораблів у Чорне Море й тим самим вона нарушила свою неутральність. В той самий час і сов. преса розпочала сильну кампанію проти Туреччини, а міністерство закордонних справ почало публікацію тайних документів, які мали б довести співпрацю турецького уряду з ворогом. Рівночасно сов. преса висунула претенсії Арменії і Грузії на деякі прикордонні провінції Туреччини на Кавказі та до-

Катастрофа наблизилася.

«Поїзд приходить на роттердамський двірць о 10,16 вранці. Полковник виступає й простує до готелю «Централь», де спиняється під іменем Йозефа Новака. У кімнаті ч. 104 на нічному столику з'являється чорне розп'яття, що з ним Вождь подорожує. Він не хоче чекати приїзду секретаря, що спішив літаком з Відня на умовлену годину, і сам скорше порозумівається зо зв'язковим.

Зустріч відбувається передчасно, о 12 год. в каварні «Атлянта». Вона коротка. Гість скоро відходить, лишаючи в руках полковника невеликий пакет. Вождь розплачується й прямує назад до готелю. Тоді на головному бульварі Роттермаду — Колсінгел вибухає червоно-синє полум'я й дим.

Експльозія стрясає містом.

Пошматоване тіло Вождя падає на чужому бруку, як дванадцять літ тому в Парижі тіло його великого Попередника.

Вождь української нації, перший її воєк, лягає на полі слави».

Американський демократичний часопис «Свобода» з приводу трагічної події писав: «Нова Велика Жертва впала з рук наших національних ворогів. Впала з боку тих, що бояться українського націоналістичного руху, який виховує наш нарід у безкомпромісовому дусі боротьби з окупантами... Впала Велика Жертва. І впаде ще багато інших. Це нам треба знати і з тим погодитися, як із чим зовсім природним, і то в такому розумінні, що кожма така жертва зближає нас до здійснення тої ідеї, за яку ця жертва паде.» Цими словами американського часопису нам хочеться закінчити статтю.

магалася, щоб, нарешті, закінчити з «втручанням» нечорноморських держав у справі, які цікавлять тільки чорноморські держави. СССР одинокий, — твердить ця преса, — має право й обов'язок гарантувати безпеку й спокій Чорного моря.

I.

Морські протоки — це ворота з Чорного моря в Середземне море. Складаються вони з Босфору й Дарданел. Босфор (шлях Константинополя) — це морська протока між Чорним морем і морем Мармори, що має 28,5 км довжини, від 660 м до 3,3 км ширини й до 120 м глибини. Дарданели — це морська протока між Егейським морем і морем Мармори. Дарданели мають свою назву від міста Дарданос. Починаються вони біля Галліполі й кінчаються 20 км далі на південь біля Кум Кале. На європейському березі на віддалі 4 км на північний схід від Кум Кале лежить турецька твердиня Седюл-Бар. В старовину Дарданели називалися Гелеспонт. Найвужче місце Дарданел дорівнює 1300 м.